Vedran Duančić
povijest

Hrvatska između Bizanta i Franačke

U radu su prikazani različiti odnosi dva ranosrednjovjekovna carstva i hrvatskih prostora. Razmatra se uloga Bizanta i Franačke u doseljenju Slavena (Hrvata) na prostor istočne jadranske obale; njihova uloga u formiranju prvih političkih zajednica; bizantsko-franački sukobi koji su se odvijali na ovim prostorima i raspodjela „interesnih sfera" koja je potom uslijedila; podložnost hrvatskih prostora jednoj ili drugoj strani i, kroz to, jačanje kneževske vlasti u Hrvatskoj; no i kulturni utjecaji koji su pristizali na ove prostore, poput pokrštavanja ili pisma, utjecaja na arhitekturu; stvaranja novih društvenih sustava (izdvajanje plemstva i uspostava feudalnog društva). Postavljena pitanja kreću se u rasponu od jednostavnijih problema pripadnosti određenoj sferi utjecaja do znatno dubljih političkih, društvenih i ekonomskih odnosa. Rad donosi i pregled ranijih relevantnih znanstvenih radova i teorija na temu hrvatsko-karolinških (franačkih) i hrvatsko-bizantskih odnosa.

Ključne riječi: Bizantsko Carstvo, Franačko Carstvo, hrvatska država, istočnojadranska obala, utjecaji, rani srednji vijek.

1. Uvod

Kao što je geografski položaj mnogih zemalja bio od iznimnog značaja za njihov razvoj, tako se i smještaj Hrvatske, odnosno hrvatskih prostora na istočnoj jadranskoj obali pokazao kao jedan od ključnih čimbenika razvoja Hrvatske.

Hrvatski povijesni prostor još je u vrijeme antike, baš zahvaljujući svom povoljnom geografskom položaju, imao priliku razmjerno rano stupiti u kontakte sa susjednim, često znatno razvijenijim civilizacijama. Stanovništvo ovih prostora došlo je u priliku baštiniti mnoge kulturne tekovine tih civilizacija, što je zasigurno doprinijelo i razvoju ovdašnjih društava.

Pokušat ćemo pratiti uspostavu i razvoj hrvatskog društva i država na istočnoj jadranskoj obali u ranome srednjem vijeku, od 6. do početka 12. stoljeća, s posebnim naglaskom na potragu za izvanjskim utjecajima i razmatranju njihove uloge u konstituiranju hrvatske srednjovjekovne države. Kao što ćemo vidjeti, zahvaljujući geografskom položaju, koji bismo, pojednostavnivši situaciju, mogli nazvati „između Istoka i Zapada", u razvoju hrvatskog srednjovjekovnog društva očituju se raznoliki vanjski utjecaji. Oni u raznim periodima dolaze s različitih strana i nisu konstantni ni jednakog intenziteta. Prvenstveno će biti praćen odnos hrvatskih prostora i dvije ranosrednjovjekovne velesile – Bizanta i Franačke. To, naravno, ne znači da istočnojadranski prostor nije komunicirao s drugim krajevima Europe i Mediterana. Ne smijemo zaboraviti druge europske (i izvaneuropske) političke, društvene ili kulturne čimbenike čija je aktivnost na ovim prostorima ostavila traga i tako utjecala na konstituiranje hrvatske (rano) srednjovjekovne države. Iako promatrano razdoblje kronološki odgovara ranome srednjem vijeku, određeni vanjski utjecaji koji su došli u razdoblju ranoga srednjeg vijeka očitovali su se i u kasnijim razdobljima, tako da učinak tih utjecaja ne možemo vremenski točno ograničiti, pogotovo ako društveni razvoj shvatimo kao „proces koji traje".

2. Doseljenje

O pitanju etnogeneze Hrvata i vremenu njihova doseljenja na prostor istočne jadranske obale

napisan je velik broj radova. Kao i u slučaju razmatranja mnogih drugih problema vezanih uz razdoblje ranog srednjeg vijeka i istraživanje ove značajne i osjetljive teme uvelike je otežano malenim brojem pisanih svjedočanstava.

Kada je riječ o pisanim izvorima koji bi nam mogli pružiti barem neke informacije o procesu doseljenja Hrvata, važno je napomenuti da je njihov broj iznimno ograničen, kao i da su podatci koje donose često upitne povijesne istinitosti. Više je razloga za takve pojave; bilo da je riječ o neupućenosti autora u događaje o kojima piše, što je donekle razumljivo kada u obzir uzmemo vremensku distancu s koje pišu (o događajima pišu od tri do šest stoljeća nakon što su se oni dogodili) ili su rezultat tendencioznog pisanja. Najvažniji pisani izvori za pitanje doseljavanja Hrvata jesu djelo „*De administrando imperio*" bizantskog cara Konstantina VII. Porfirogeneta i „*Historia Salonitana*" splitskog klerika i gradskog notara Tome Arhiđakona. Tim djelima bismo mogli pribrojati i „Ljetopis popa Dukljanina" („Barski rodoslov" ili „O kraljevstvu Slavena"), uz napomenu da su informacije koje donosi vrlo nepouzdane.

U svjetlu analize položaja Hrvatske „između Bizanta i Franačke" zanimljivi su oni izvori i one teorije o doseljenju Hrvata u kojima se više ili manje jasno očituju uplivi Bizanta i Franačke na proces doseljenja Hrvata. To bi bili „*De administrando imperio*" s jedne i tzv. „teorija kasnog doseljenja" s druge strane.

Na izvještajima Konstantina VII. izgrađena je teorija o doseljenju Hrvata na istočnu jadransku obalu u 7. stoljeću.[1] Sâm Konstantin donosi dvije dvije različite obavijesti o doseljenju Hrvata. Jedna se nalazi u 30. glavi njegova djela, i prema njoj bi Hrvati svojevoljno došli u Dalmaciju (iz Bijele Hrvatske), predvođeni petoricom braće te dvjema sestrama. Hrvati su ovim prostorom zavladali nakon što su porazili Avare. Konstantin VII. kaže da „Hrvati pako stanovahu u ono vrijeme tamo od Bagibareje, gdje su sada Bjelohrvati. Jedan njihov rod, naime petero braće Klukas, Lonelos, Kosences, Muhlo i Hrobatos, i dvije sestre, Tuga i Buga, odijelivši se od njih skupa sa narodom svojim, dođoše u Dalmaciju i nađoše ondje Avare, koji držaše tu zemlju. I neko vrijeme ratujući jedni s drugima, nadjačaju Hrvati i jedne od Avara pokolju, a ostale prisile, da im se pokore. Od toga vremena obladaše tom zemljom Hrvati... Od onih se pako Hrvata, koji dođoše u Dalmaciju, odijeli jedna čest i obladaše Ilirikom i Panonijom."[2] Obavijesti donesene u glavi 30. razlikuju se od onih u glavama 29. i 31., gdje Konstantin kaže da „pošto su u doba istoga romajskoga cara Heraklija ovi Romani protjerani od Avara, njihove su zemlje stojale puste. Po naređenju dakle cara Heraklija ovi Hrvati, pograbivši oružje i protjeravši odanle Avare, nastane se po odredbi cara Heraklija u toj zemlji Avara, u kojoj sada stanuju."[3] Hrvati su, dakle, prema ovoj verziji na prostor istočne jadranske obale došli po naređenju bizantskog cara Heraklija.[4] Razlike u obavijestima u 29./31. spram onih u 30. poglavlju tumače se dvjema različitim izvorima (potekli su ili od različitih carskih informatora na terenu ili su rezultat različitih lokalnih predaja). Još je 1858. godine Dümmler na temelju kritike Konstantinova djela ustvrdio da je na prostoru (zaleđa) istočne jadranske obale, odnosno u Dalmaciju došlo do dvostrukog doseljenja. U prvom su valu došli Slaveni, a potom, u drugom i Hrvati.[5]

Osim za podrijetlo i doseljenje Hrvata, „*De administrando imperio*" (dalje: *DAI*) donosi vrlo vrijedne obavijesti i za druge aspekte hrvatske ranosrednjevjekovne povijesti, poput pokrštavanja, ali i za odnos hrvatskih prosotra s Bizantom do sredine 10. stoljeća uopće.

Dakle, prema obavijestima Konstantina VII. doseljenje Hrvata odigralo se u 7. stoljeću, bilo kao rezultat samovoljne hrvatske akcije ili na poziv – naređenje carigradskog dvora. Goldstein napominje da je u 7. stoljeću bizantska uprava imala nikakvu ili vrlo malu kontrolu nad unutrašnjošću balkanskog poluotoka, tako da je obavijest iz glave 30. vjerojatnija, no to ne znači da Bizant nije imao nikakvog nadzora nad ovim prostorima.[6] Druga verzija obavijesti koja spominje „naređenje cara" očitovanje je ideologije carigradskog dvora. Bizantski car je vrhovni vladar na Zemlji, iznad njega se nalazi jedino Bog, tako da su svi kršćani (ne

1 O prihvaćanju ideje o doseljenju u 7. stoljeću govori i činjenica da je ono utkano i u Ustav Republike Hrvatske; „...povijesnom pravu hrvatskoga naroda na punu državnu suverenost, što se očitovalo - u stvaranju hrvatskih kneževina u VII. stoljeću" Vidi. Narodne novine br. 56/90, 135/97, 8/98 pročišćeni tekst, 113/2000,124/2000 - pročišćeni tekst.

2 DAI, 79-80.

3 DAI, 85.

4 DAI, 85.

5 Budak-Raukar, 2006, 49.

6 Goldstein, 1995, 97.

samo stanovnici Istočnog Carstva) njegovi podanici. U skladu s takvim stavom, bizantski se car redovito obraća u obliku „naređenja", što ne znači da je ono realno i da je utemeljeno na stvarnom odnosu snaga na terenu.[7] Heraklije bi tako mogao biti personifikacija bizantskog utjecaja, odnosno„one uloge koju su imali predstavnici bizantskih vlasti u dalmatinskim gradovima"[8] – ne samo na doseljenje Hrvata, već i na formiranje prvih slavenskih zajednica – Sklavinija. Utjecaj Bizanta na doseljavanje Hrvata na istočnu jadransku obalu nipošto ne valja preuveličavati, prvenstveno zbog činjenice da su svi zaključci koji idu u tom smjeru zansnovani na samo jednom izvoru, koji je k tome i snažno ideološki obojen. Gledajući s aspekta istočne jadranske obale, Bizant je jedini vanjski čimbenik koji je ostao kontiunirano prisutan na ovim prostorima. O intenzitetu te prisutnosti bit će još govora, ali utjecaji koji su dolazili s bizantskog područja, pa i oni vezani uz doseljavanje, pokazali su se iznimno bitnima za formiranje prve hrvatske države. Bizant je ipak, unatoč svim svojim slabostima, tijekom ranog srednjeg vijeka bio„svjetska" sila koja je s vremena na vrijeme bila sposobna širiti svoje utjecaje i daleko preko svojih granica.

S druge strane, utjecaja Franaka na pretpostavljeno doseljavanje Hrvata u 7. stoljeću nije moglo biti jer je franačka država pod Merovinzima bila teritorijalno znatno ograničenija od kasnije države Karolinga, a i bila je puno manje sposobna širiti svoje političke i kulturne utjecaje.

Mladen Ančić u članku u sklopu kataloga izložbe„Hrvati i Karolinzi" donekle revitalizira Margetićevu tezu iz 1977. s tim da bliže povezuje doseljenje Hrvata s franačkom vojnom akcijom protiv Avara.

O Hrvatima se na temelju suvremenih izvora ne može govoriti prije sredine 9. stoljeća. Franački izvori iz prve polovice 9. stoljeća ni jednom ne spominju Hrvate, što je tim čudnije ako znamo koliko često donose obavijesti o Ljudevitu, Borni itd. Iz toga zaključuje da su „oni došli koncem 8. stoljeća."[9] Teza o doseljenju Hrvata u doba Heraklija je, prema Margetiću, neuvjerljiva i smatra da bi je trebalo smjestiti u neko kasnije razdoblje. Također, zastupa ideju o dolasku hrvatskih četa, ne naroda. Margetić tvrdi da je „avarsko-slavenski savez na zapadnom Balkanu trajao sve do pred kraj 8. stoljeća", a ogradio se od dolaska Hrvata u Dalmaciju „pod franačkim vrhovništvom". Vremensko podudaranje„doseljenja" i rata protiv Avara očigledno je, što koristi Ančić i kaže da su Hrvati došli koncem 8. i početkom 9. stoljeća u povodu široko zasnovane inicijative Karla Velikog o angažiranju Slavena, povezane s njegovim napadom na avarsku„političku tvorbu".[10] Hrvati bi prema njemu bili franački saveznici i ratovali protiv Avara. Poglavlja 30. i 31. *DAI* dolazak Hrvata u skladu s narodnom tradicijom zaista povezuju s franačkim ratom protiv Avara".[11] Prostor koji su naseljavali Avari nakon dugotrajnih sukoba bio je znatno opustošen, a Avari počinju nestajati kao etnos.[12] Na tom se prostoru naseljavaju Hrvati, moguće kao društveni sloj – ne nužno kao već formiran narod.[13]

Potraga za vanjskim čimbenicima koji bi uvjetovali i utjecali na doseljenje Hrvata na istočnu jadransku obalu ne mora dati jednoznačan odgovor. Smatrati Bizant ili franačku državu odgovornima ili zaslužnima za takvo što bi možda značilo i precjenjivanje njihove moći. Obje su države neosporno bile najveće europske sile svoga vremena – Bizant u Europi u 7. stoljeću zapravo nije imao pravog konkurenta, a franačka se moć neslućenom brzinom povećala i proširila za vladavine Karla Velikoga (868.-814.). No hrvatski se prostor nalazio razmjerno daleko od centara moći obje države, a potrebno je voditi računa i o činjenici da su Bizant u 7. i franačka država krajem 8. stoljeća bili suočeni što s vanjskim, što s unutarnjim problemima.

Bez obzira koja bi se teza mogla ispostaviti točnijom i argumentiranijom, ostaje otvoreno pitanje – jesu li bizantski i franački carevi (vlasti) mogli igrati odlučujuću ulogu u procesu kao što je usmjeravanje kretanja jednog naroda ili su jednostavno pokušavali iskoristiti situaciju za svoju korist? S obzirom na iznimnu složenost tog procesa – razmjerno velik geografski prostor na kojem se proces odvijao, a koji je bio udaljen od središta obaju carstava; velik vremenski period u kojem se proces odvijao; snazi, odnosno nemoći koje Bizant

7 Ibid.

8 Goldstein, 1995, 96.

9 Margetić, 1977, 85.

10 Ančić, 2000, 70-103.

11 Margetić, 2002, 92.

12 Budak-Raukar, 2006, 97-99.

13 Ibid.

i Franačka iskazuju u pretpostavljenom vremenu doseljenja Hrvata na istočnojadransku obalu – čini se da je vanjski utjecaj bio iznimno malen, možda tek na simboličkoj razini.

3. 6. – 8. stoljeće; Bizant

U vremenu do kraja 8. stoljeća, Bizant je predstavljao jedinu snažnu vanjsku silu koja je barem donekle mogla utjecati na političke i društvene prilike na prostoru istočne jadranske obale. Bizant je unatoč svojim unutrašnjim i vanjskim slabostima ipak bio jedina velika (regionalna) sila. Pitanjem bizantske prisutnosti na ovim prostorima posebno se pozabavio Goldstein,[14] koji prije svega napominje da je bitno razlikovati bizantske *akcije*, bizantski *utjecaj* i bizantsku *prisutnost*, glavna razlika između kojih je u duljini njihova trajanja.[15]

Pojam „akcija" objašnjava kao jedan događaj ili kraće vrijeme intenzivnog događanja, pod čime historiografija prvenstveno podrazumijeva vojne akcije. Bizant je na prostorima istočne jadranske obale tijekom ranog srednjeg vijeka pokrenuo četiri vojne akcije; prvu u sklopu „gotskog rata" za vrijeme cara Justinijana u 6. stoljeću, drugu za vrijeme cara Nikifora I. na samom početku 9. stoljeća, u sklopu sukoba s Francima, treću za vrijeme vladavine Bazilija I. oko 870. godine i četvrtu za vrijeme Emanuela Komnena u drugoj polovici 12. stoljeća.[16] No „akcije" ne moraju nužno biti vojne, o čemu svjedoči primjerice i prijenos relikvija sv. Anastazije iz Carigrada u Zadar 804. godine ili pak upućivanje stratega u Dalmaciju na prijelazu 9./10. stoljeća.[17]

„Utjecaj", s druge strane, može trajati dulje vrijeme, čak i godinama i desetljećima, a vidljiv bi bio kod izgradnje objekata, primjerice, crkve sv. Donata u Zadru. U „utjecaj" može biti uključeno više „akcija", poput slanja novca ili inženjera potrebnih za dovršenje takvog objekta.

„Prisutnost" je očitovanje utjecaja kroz najdulji vremenski period. Ona se ostvaruje nizom „akcija" i „utjecaja", a u slučaju dalmatinskih gradova očituje se u činjenici da „svi znaju i bespogovorno prihvaćaju da se radi o zemlji bizantskog cara".[18] To bi bila općenito „svijest o postojanju bizantske vlasti na ovim prostorima".[19]

Razlikuje i „bizantsko" u užem smislu riječi, kao ono što stiže iz Carigrada i grčkog svijeta te u širem smislu funkcioniranja i djelatnosti u bizantskim posjedima na istočnoj jadranskoj obali.

Za cijelu povijest bizantske prisutnosti na istočnoj jadranskoj obali od presudnog je značaja očuvanje te prisutnosti u „tamnom razdoblju" od kraja 6. do početka 9. stoljeća. No, u tom razdoblju Carstvo je suočeno s mnogim, što vanjskim, što unutarnjim problemima, tako da nema vremena ni snage intenzivno se pozabaviti istočnim Jadranom. S druge strane, očuvanju bizantske prisutnosti je, prema Goldsteinu, doprinio i osjećaj ugroženosti od strane agresivnih Slavena iz zaleđa.[20]

Dalmatinskim gradovima odgovara vrhovna vlast „dalekog" Bizanta, koji je, bez obzira na slabosti, i dalje značajan međunarodni politički, ali i psihološki faktor. Vlast Bizanta im više odgovara jer tradicionalno poštuje lokalnu samoupravu. Vrlo je bitna prednost bizantske vlasti i ekonomska i monetarna stabilnost. Ranosrednjovjekovna europska ekonomija ne poznaje čvrsti i stabilni novac osim bizantske nomizme, „dolara srednjeg vijeka"[21], koje su pronađene u brojnim ostavama na istočnoj jadranskoj obali.

Pod kontrolom Bizanta bio je tek uski obalni pojas, tj. antička urbana središta sa svojim okolnim agerima. U gradovima se nastavlja antička kulturna i društvena tradicija. Preko prostora istočne jadranske obale vrši se komunikacija Carigrada i talijanskih provincija (sa središtem u Ravenni), koja je bila od iznimnog značaja za Carstvo. Još za vrijeme bizantsko-ostrogotskog rata počinje se forsirati pomorski pravac istok – zapad. Na

14 Goldsten, 2003. na više mj.
15 Ibid., 6.
16 Ibid., 6-7.
17 Goldstein, 2003.
18 Ibid.
19 Ibid.
20 Ibid.
21 Naziv je dao povjesničar Robert Lopez.

potezu od Drača do zapadne obale Istre intenzivno se gradi niz postaja i utvrda; istočnojadranski pomorski limes – *limes marittimus*.[22] *Limes* je kao graditeljski pothvat bio najveći i najskuplji dio „Bizanta na Jadranu".[23] Sudeći po tehnici gradnje, nastanak tog sustava smješta se u 6. i 7. stoljeće, iako na nekim mjestima postoje i tragovi starijih gradnji. Na hrvatskom se prostoru nalazilo „stotinjak, pa i više" utvrda.[24] Utvrde su bilo osobito guste oko Zadra i Osora, tada najjačih centara sjevernog Jadrana.[25] Cijeli je sustav kontrolirao pomorski promet prema Ravenni, a utvrde su ujedno služile i kao pribježišta za okolno stanovništvo.

Bizantski utjecaj na zbivanja na hrvatskim prostorima u razdoblju 6. – 8. stoljeća nije mogao biti izravan, a pogotovo ne na slavensko zaleđe. Sve i da nije kontrolirao politička zbivanja u dalmatinskim gradovima (što najvjerojatnije i nije), Bizant je predstavljao barem važan psihološki faktor. Kao i kod većine drugih carskih podanika, i u dalmatinskim gradovima prisutni su osjećaji „*douleia*" – ropstva, pokornosti caru i „*oikoiosis*" – „zajedništva svih stanovnika pod vrhovništvom bizantskog cara".[26]

Bizant još od 7. stoljeća, odnosno vremena doseljenja Slavena, svoj utjecaj vrši neposredno i razmjerno polako ga širi. I to zapravo ne čini vlast iz Carigrada već je rezultat djelovanja dalmatinskih gradova koji su zapravo bili odcijepljeni od središta Carstva. Na istočnoj jadranskoj obali sukobljavaju se dva svijeta; bizantski (romanski) i slavenski, koji su tijekom stoljeća bili suparnici, ali i suradnici. Nakon višestoljetne koegzistencije ta se dva svijeta polako približavaju i stapaju u jedinstven prostor kršćanske civilizacije, na koji utječu raznorodni utjecaji. Uz dugotrajnu interakciju dalmatinskih gradova i zaleđa i njihovo stapanje vezano je pitanje – da li se bizantski svijet „slavenizirao" („barbarizirao") ili se slavenski svijet „bizantinizirao" („civilizirao")?[27]

4. 9. stoljeće; doba najintenzivnijih utjecaja Bizanta i Franačke

4.1. Franci

Franačka država se krajem 8. stoljeća počela naglo širiti te je došla do granica hrvatskog povijesnog prostora, a dijelove tog prostora je s vremenom inkorporirala u svoj sastav. Na neke je krajeve, poput Istre, djelovala znatno dulje i intenzivnije, što se može objasniti činjenicom da je Istra najranije od svih dijelova hrvatskog prostora ušla u sastav franačke države i da se franačka vlast ondje najdulje zadržala. Istra je usto najčvršće bila vezana uz Franačku, tako da su se ondje najjače osjećale sve političke, ali i društvene promjene koje su se događale u državi, poput feudalizacije. Osvajanjem Istre počinje period snažnog franačkog upliva u stanje u Sklavinijama u zaleđu istočne jadranske obale. Drugi su, pak, krajevi, poput „franačke" Dalmacije i Panonije uz Zapadno Carstvo bile znatno slabije vezane, a lokalni su vladari vlast franačkog kralja ili cara često priznavali tek nominalno. No bez obzira na tu slabiju političku povezanost, utjecaj Franačke je ostavio traga na daljnjem razvoju hrvatskog društva i prostora. Uz franačko djelovanje je povezano i osnivanje prvih kneževina na hrvatskom povijesnom prostoru, a uz politički utjecaj, ostvarit će se i kulturni utjecaj, širenjem kršćanstva i kulturnih dometa. I u ovome slučaju postavlja se pitanje koliko su ti utjecaji rezultat smišljenih i planiranih akcija pokrenutih iz franačkih centara moći, a koliko „prirodan" slijed stvari, odnosno reakcija političkih i kulturnih dodira koje su ostvarivala dva susjedna društva.

S kraja 8. stoljeća na hrvatskim prostorima ostao je sačuvan arheološki sloj franačke provinijencije, koji svjedoči o novom društvenom (ili etničkom) sloju. Nalazi su posebno brojni na grobljima u Ždrijcu kod Nina i Biskupiji kod Knina.[28] Zanimljivi su brojni nalazi mačeva čija izrada jasno upućuje na franačko porijeklo. Njihovo prisutstvo i vrlo kvalitetnu izradu Ančić uzima kao dokaz da je hrvatska elita bila u savezništvu s Francima, a time argumentira tezu o snažnoj povezanosti franačkih akcija u Panoniji i doseljenja Hrvata.[29] S

22 Goldstein, 2003, 11.
23 Ibid.
24 Badurina, 1992, 7-9.
25 Badurina, 1992, 8.
26 Goldstein, 2003, 8.
27 Ibid.
28 Budak-Raukar, 2006, 49.
29 Ančić, 2001.

druge strane Budak i Raukar odgovaraju pitanjem kako objasniti prisutnost takvih mačeva u, prema Francima, neprijateljski nastrojenim Skandinaviji i Irskoj? To bi značilo da su oružje istog tipa u jednom slučaju dobili franački neprijatelji, a u drugom saveznici.[30]

Franačka država se širi dalje na istok, prema Avarskom kaganatu. Nakon avarskog poraza, formiraju se slavenske kneževine, podložne Francima: „panonska" i „dalmatinska". Objema je starija historiografija pridavala naziv „hrvatska", no kako se hrvatsko ime u izvorima ne spominje sve do sredine 9. stoljeća, točnije godine 852., kada je datirana Trpimirova darovnica, metodološki ne bi bilo ispravno govoriti o „Hrvatima" do tog vremena.[31] Kako je Margetić napomenuo, to ne znači da su Hrvati došli „tek" s Mislavom i Trpimirom.[32] „Hrvati", poznati iz izvora tek od sredine 9. stoljeća, prisutni su u nekom etničkom obliku na ovim prostorima i ranije, a ti su „Protohrvati" postali „Hrvatima" u procesu stapanja autohtonog, lokalnog stanovništva i novopridošlih Slavena.[33]

Namjera Karla Velikog (768. – 814.) bila je zaokružiti teritorij nekadašnjeg Zapadnog Rimskog Carstva. Kanio je postići ujedinjenje Zapadnog i Istočnog Carstva ženidbom s bizantskom caricom Irenom, no veliki plan je propao nakon što je Irena svrgnuta 802. godine, a naslijedio ju je Nikifor I. Od 802. do 812. traje franačko-bizantski rat, a istočna jadranska obala našla se točno između dva velika carstva i njihovih interesa. Dalmatinski gradovi se dvoume oko pitanja čiju vlast priznati. Tako zadarski biskup Donat 804. godine ide pred bizantskog cara u Carigrad gdje dobiva iznimno vrijedan dar – relikvije sv. Anastazije. No već naredne godine (805.), nakon pohoda profranačkog mletačkog dužda Obelerija, Donat i zadarski knez Pavao idu pred Karla i priznaju njegovu vlast, suprotno ranijem franačko-bizantsko mirovnom ugovoru iz 803. godine.[34] Bizant na tu političku akciju reagira slanjem mornarice, koja do 809. godine vraća Dalmaciju pod vlast Bizanta. Rat završava mirom u Aachenu 812. godine, kojim su priznata franačka osvajanja u Istri i dalmatinskom zaleđu (Sklavinije), a Bizantu vlasništvo nad Venecijom i Dalmacijom, odnosno dalmatinskim gradovima i njihovom užom okolicom (agerima), a k tome je Karlu Velikom priznata i carska titula.

Sljedeći važan događaj na hrvatskom prostoru kojega spominju franački izvori[35] je ustanak u Panoniji, odnosno „ustanak Ljudevita Posavskog". Ljudevitovi izaslanici i izaslanici dalamatinskog kneza Borne našli su se 818. pred carem Ludovikom, a Ljudevitovi poslanici pobunili su se protiv okrutnih postupaka furlanskog vojvode Kadolaha. Nakon što carska vlast nije ništa poduzela kako bi zaustavila to nasilje, Ljudevit 819. godine podiže ustanak. Traži i saveznike – pridružili su mu se Kranjci, Karantanci i Timočani, a Borna je odbio ponudu, vjerojatno procijenivši da iz pristupanja pobunjeničkom savezu ne bi imao koristi. Iste godine (819.) na Ljudevita je krenula prva franačka vojska, pod Kadolahom koja ga je i pobijedila u Karantaniji. Tijekom iste godine Ljudevit je porazio Bornu u sukobu na rijeci Kupi, u kojem se Bornu napustili Gačani, a Ljudevita njegov tast Dragomuž. Borna se povukao prema Dalmacija, a Ljudevit ga je slijedio, no doživljava poraz te se povlači u Panoniju. Godine 820. kreću čak tri franačke vojske (iz Furlanije, iz Karantanije i sjeverno preko Panonije), no bezuspješno. Ljudevitu pomoć nudi gradeški patrijarh Fortunat, bivši franački saveznik protiv Bizanta, koji mu šalje zidare kako bi bolje učvrstio svoj grad (najvjerojatnije je riječ o Sisku). Njihova je urota otkrivena te Fortunat mora bježati u Zadar. U međuvremenu (821.) umire Borna, a nasljeđuje ga nećak Vladislav. Godine 822. franačka vojska pod Balderikom opsjeda Sisak, nakon čega Ljudevit bježi prvo Srbima, čijeg je kneza ubio, a 823. sklonio se kod Borninog ujaka Ljudemisla koji ga je i smaknuo, čime je završen ustanak u Panoniji.

Zanimljivo je da o sličnoj pobuni Hrvata protiv Franaka piše i car Konstantin VII. u glavi 30.: „...A bili su Franci protiv njih tako nesmiljeni, da i naprščad hrvatsku ubijahu i psima ih bacahu. Ne mogući Hrvati to od Franaka podnašati, odmetnu se od njih, i poubijaju arhonte, koje od njih imadjahu. Toga radi diže se na njih iz Frangije velika vojska, i vojevaše jedni s drugima sedam godina, napokon teško nadvladaju Hrvati, i pogube Franke sve i njihova arhonta Kocila. Ostavši odonda samosvojni i samovlasni, zatraže od Rima sv.

30 Budak-Raukar, 2006, 49-50.

31 Budak – Raukar, 2006, 49.

32 Margetić, 2002, 98.

33 Budak – Raukar, 2006, 43-44.

34 Budak, 1997, 15.

35 Riječ je o *ARF* („*Annales regni Francorum*") za godine 818.-823.

Krst..."[36] Događaji kako ih je opisao bizantski car-pisac donekle odgovaraju podatcima vezanima uz pobunu koje nalazimo u *Annales regni francorum*, iako ne posve. Konstantin VII. piše o pobjedi Hrvata i napominje da je sukob trajao sedam godina.

Činjenica da je na Ljudevitovu stranu stao gradeški patrijarh Fortunat, koji je početkom stoljeća predvodio mletačku pobunu protiv središnje vlasti u Carigradu i tako okrenuo Veneciju Francima, daje naslutiti da je u međuvremenu došlo do promjene stanja, izazvane bilo nezadovoljstvom ili, pak, da je Fortunat procijenio da bi iz takvog poteza mogao izvući korist. Činjenica da se, nakon što je urota otkrivena, sklonio u Zadar, središte bizantske uprave u Dalmaciji, ne mora nužno značiti da je Istočno Carstvo bilo izravno upleteno u događaje u donjoj Panoniji, ali možemo pretpostaviti da je Bizantu takav rasplet situacije svakako išao u korist.

U franačkim se izvorima od 815. godine pojavljuju slavenski izaslanici, odnosno predstavnici koji idu pred cara, što je uvjerljiv argument da je, barem u prvoj polovici 9. stoljeća, franački politički utjecaj bio vrlo izražen. Dok će kasniji hrvatski vladari franačke careve priznavati uglavnom nominalno, ovi pohodi na franačke državne sabore pokazatelji su znatno čvršćih veza, odnosno uključenosti hrvatskih prostora u franačku državu.[37]

U prvoj polovici 9. stoljeća još uvijek je prisutno jedinstveno ime etničko „Dalmatinci", iako je dio stanovnika podložan zapadnome (Slaveni iz zaleđa), a dio istočnome caru (romanski stanovnici gradova).

Zanimljiva je i titulacija kneza Borne koju mu pridjeljuju franački kroničari. Oslovljavaju ga kao *„dux Gudascorum"* i *„dux Dalmatiae"*, *„dux Dalmatiae atque Liburniae"*[38], a posthumno (823.) samo s *„dux"*. Borna je bio prvi slavenski vladar koji je razvio svoju vlast pod patronatom furlanskog markgrofa, a najvjerojatnije su ga instalirali Franci.[39] Time bi se objasnila titula *„dux Dalmatiae"*, koja ima teritorijalno, a ne više rodovsko, odnosno etničko značenje. Kako je zaleđe istočne jadranske obale početkom 9. stoljeća, u trenutku kada ulazi u sastav franačke države, još uvijek snažno određeno rodovskim vezama, tako i Borna nosi etničku titulu *„dux Gudascorum"*. No ulaskom u franačku državu i slavenski knez dobiva teritorijalnu titulu – primjereniju franačkom poimanju uređenja države. I Borninog nasljednika, Vladislava, morao je potvrditi franački car Ludovik Pobožni. Budući da je „Hrvatska", odnosno dalmatinsko zaleđe, bila pod izravnim vrhovništvom talijanskog kraljevstva, moguće je da su slavenski (hrvatski) knezovi imali položaj *„comesa"* u franačkom sustavu.[40]

Kada se u franačkim izvorima navode plemena čiji su se izaslanici sastali s carem na saboru u Attignyju, spominju se samo plemena koja žive uz Labu i Dunav, dok se slavenska plemena iz Dalmacije i Panonije ne spominju. Budak to objašnjava tako da su na sabor bili pozvani samo predstavnici onih plemena koja priznaju franačko vrhovništvo, ali nisu unutar granica franačkog carstva, što bi značilo da se na dalmatinske (i panonske) Slavene gledalo kao na punopravne pripadnike Carstva.[41]

Još od samog početka 9. stoljeća se na Jadranu javlja nova sila koja će s vremenom sve više jačati, a vrhunac svoje vlasti na ovim prostorima doživjeti u razdoblju kasnog srednjeg vijeka – Venecija. Zbog specifičnog položaja, grad je bio primoran okrenuti se trgovini, opseg koje se kroz cijeli srednji vijek proširivao. Kako bi njeni trgovački brodovi nesmetano plovili do juga Jadrana, pa i dalje, bila su joj potrebna čvrsta uporišta, prvenstveno na istočnoj jadranskoj obali. U ranom srednjem vijeku mletačka moć nije dovoljno jaka da za dulje vrijeme suzbije otpore Slavena na istočnoj jadranskoj obali, koji su dugo vremena gusarskim akcijama predstavljali prijetnju mletačkim brodovima. Venecija je poput dalmatinskih gradova priznavala vrhovnu vlast Bizanta, no to je rijetko bilo išta više od nominalnog priznanja carigradskog cara. Budući da je bila udaljenija od središta Bizanta i razvijenija od dalmatinskih gradova, bizantska se vlast ondje još slabije osjećala. Često je na istočnoj jadranskoj obali nastupala kao „zaštitnik bizantskih interesa", no sve su takve akcije zapravo bile usmjerene k širenju i jačanju vlastitog utjecaja, Bizant u čije su ime akcije izvođene, bio je samo pokriće za mletačku ekspanziju. Venecija se nerijetko okretala protiv Bizanta, kao primjerice za vrijeme bizantsko-

36 *DAI*, 81.

37 Budak, 1997.

38 Budak, 1997, 16-17.

39 Ibid.

40 Ibid.

41 Ibid, 16.

franačkog rata početkom 9. stoljeća, kada je u gradu prevladala profranačka struja predvođena gradeškim patrijarhom Fortunatom.

Tridesetih godina 9. stoljeća mletačkoj emancipaciji i razvoju trgovine najveća su prijetnja slavenski gusari na istočnoj jadranskoj obali. Glavni nositelji tih napada su Neretljani, s kojima Venecija više puta pregovara, no sklopljeni mir nikada nije bio dugoga vijeka. O opasnosti koju predstavljaju slavenski gusarski napadi svjedoči i „*Pactum Lotharii*" – ugovor italskog kralja Lotara i dužda Petra Tradenika iz 840. godine, prema kojemu dužd, u zamjenu za trgovačke povlastice u Italiji preuzima zaštitu talijanskih i istarskih gradova od Slavena. Venecija se sukobljavala i s Hrvatima, no mir između Petra Tradenika i kneza Mislava sklopljen je 839. godine.

O Trpimiru (oko 845. – 864.) je poznato više stvari. Za vrijeme njegove vladavine dolazi do prvog vrhunaca hrvatske kneževine, a to je i doba čvršćeg oblikovanja i početnog osamostaljivanja Hrvatske.[42] Na Trpimirovu dvoru na Klisu 846./847. godine boravi benediktinac Gottschalk, koji zbog heretičkog naučavanja o predodređenju bježi iz franačke države te se neko vrijeme zadržava i u Hrvatskoj. Gottschalk spominje sukob Trpimira „*contra gentem Graecorum*". Ostaje nejasno o kome je riječ – o bizantskoj vojnoj ekspediciji koja nije dokumentirana, a koja je slabo vjerojatna, stanovnicima dalmatinskih gradova, s kojima je Trpimir u vrlo dobrim odnosima (posebno prema splitskom nadbiskupu Petru) ili o Mlečanima, čija akcija također nije dokumentirana.

Ubrzo po dolasku na vlast Trpimir je podigao u Rižinicama ispod Klisa benediktinski samostan, možda na nagovor ili poticaj Gottschalka. Samostan u Rižinicama, izgrađen na ostacima antičke vile pokazuje opći karakter hrvatske naseljavanja – naseljavanje uz postojeće građevine.[43] Ne samo činjenica da je riječ o benediktinskom samostanu, već i način gradnje i oprema upućuju na snažnji utjecaj „Zapada". Na ulomku iz samostana je pronađen natpis „*pro duce Trepim (ero)*", koji potvrđuje povezanost Trpimira i podizanja samostana.

U Trpimirovoj darovnici uobičajeno datiranoj u 852. godinu[44] prvi se puta spominje ime „Hrvat" – Trpimir se naziva „*iuvatus munere divino dux Croatorum*".[45] Trpimirova titulacija je bitna jer sadrži čak dva zanimljiva elementa. Prvi bi bio „...*dux Croatorum*", čime se predstavlja kao vladar etničke skupine, a ne teritorija[46] i drugi, „*iuvatus munere divino*" iz čega je moguće zaključiti da njegov položaj nije izravno ovisan o caru (Loratu), već da ga je stekao uz Božju pomoć.[47] Obje promjene zasigurno ukazuju na novu poziciju hrvatskog kneza u Carstvu.[48] Budak smatra da „naglašavajući božansko porijeklo svoje vladavine i oslanjajući se na svoju etničku grupu umjesto na franački sustav, Trpimir ističe svoj nezavisni položaj".[49] Trpimir koristi sukobe u Franačkom Carstvu i stječe donekle nezavisan položaj, no nipošto ne može biti govora o odbacivanju franačkog vrhovništva. To opovrgava datacija isprave. Ona je, naime, datirana i po vladavini franačkog kralja u Italiji.

Gottschalk Trpimira naziva „*Tripemerus rex Sclavorum*",[50] no to ne možemo smatrati izrazom formalnog priznanja Trpimirove „kraljevske vlasti" već prije Gottschalkovim doživljajem moći i snage koju je Trpimir, barem u svojoj zemlji, imao. Isto tako, prema Gottschalku, Trpimirovi podanici njegovu vladavinu nazivaju „*regnum*", no riječ je o istoj pojavi kao i u slučaju naslova „*rex*". Pitanje je moramo li, kako predlaže Budak, „zaključiti da je (Trpimir, op. a.) imao položaj kralja, sličan onome vladara Beneventa, Spoleta ili Bretanje".[51]

---

42 Budak-Raukar, 2006, 107-111.

43 Hrvatska likovna enciklopedija, s. v. Solin, vol. VII. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005.

44 Margetić predlaže dataciju u godinu 840. – Margetić, „Neka državnopravnapitanja odnosa Hrvatske prema Splitu u ranom srednjem vijeku", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 87-89 (1994.-1996.), Split, 1998., 269-287.

45 Margetić predlaže prevođenje titule „*dux*" s „vojvoda", a ne „knez" kao što se to uobičajeno radi. Kao glavni razlog za to navodi specifičnu titulaciju „*dux et comes*" iz čega zaključuje da su „*dux*" i „*comes*" u ranosrednjevjekovnoj latinštini različiti pojmovi. Vidi Margetić, „Branimirov natpis iz 888. i međunarodni položaj Hrvatske", *ZPFZ*, 40 (1990), 17-30.

46 Nakon što su franački izvori u prvoj polovici IX. stoljeća Borni pridavali teritorijalnu titulu („*dux Dalmatiae atque Liburniae*"), sada se Trpimirova titulacija vraća na „stariji" način tituliranja, što bi moglo svjedočiti o slabljenju franačkog političkog utjecaja.

47 Budak, 1997, 16-17.

48 Budak, 1997, 16.

49 Budak, 1997, 16.

50 Margetić, 2002, 107; Katić, *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira*, Bogoslovska smotra, Zagreb, 1932, 8.

51 Budak, 1997, 16.

Položaj možda i jest, zahvaljujući razmjernoj udaljenosti od franačkih centara moći što je dozvoljavalo slobodnije i samostalnije upravljanje, no osim Gottschalkova naslova nikakvih argumenata koji bi potvrdili da je Trpimir dobio kraljevsku čast nema.

Trpimir je, uz Branimira, jedan od hrvatskih knezova koji su išli u Cividale te su njihova imena zapisana *in margine* u čedadskom evanđelistaru („*Evangeliarium cividalense*"), s tim da je Trpimiru pridan naslov „*dominus*", koji bi puno točnije odgovarao Trpimirovu stvarnom položaju i moći.

Kako je hrvatske prostore u 9. stoljeću zahvatila konjunktura koja se vrlo dobro očituje u podizanju mnogobrojnih crkava i samostana i moć je hrvatskih vladara mogla rasti.[52] Razvoj hrvatskih prostora na političkom, društvenom i kulturnom planu tokom 9. stoljeća se vremenski podudara s razdobljem slabljenja Franačkog Carstva. Mnogobrojni i dugotrajni sukobi za prijestolje iznimno su oslabili franačku državu, što je s vremenom omogućilo „osamostaljivanje" većeg broja manjih država na području Carstva, a što je proces prema kojemu teži i ranosrednjovjekovna Hrvatska.

Trpimira je naslijedio Domagoj (864.-876.), čiji je dolazak na vlast označio dinastički prekid. Domagoj, naime, nije bio iz roda Trpimirovića, a tri Trpimirova sina je protjerao. U pismu koje mu je uputio, papa Nikola I. Domagoja naziva „*dux gloriosus*", što je inače titula rezervirana samo za nezavisne vladare, a poklapa se i s titulom „*Sclavorum princeps*", kako Domagoja naziva mletački kroničar Ivan Đakon. Promjenu na hrvatskom prijestolju iskoristio je mletački dužd Urso Patricijak (864.-881) koji je napao Hrvatsku, na što je Domagoj ponudio mir i taoce. Razdoblje Domagojeve vladavine je ujedno i vrlo burno razdoblje na Jadranu. Osim snažnije mletačke prisutnosti, pojavljuje se i arapska mornarica koja 866. godine pljačka Kotor, Risan i Budvu, a 867. godine započinje petnaestomjesečnu opsadu Dubrovnika.[53] Opsadu Dubrovnika prekida bizantska akcija koju je pokrenuo novi bizantski car Bazilije I. (867.-886.), čime počinje novo poglavlje bizantske prisutnosti na istočnoj jadranskoj obali.

Domagojevo sudjelovanje u opsadi arapskog Barija 868.-871. pokazatelj je da unatoč jačanju i procesu osamostaljivanja hrvatski knezovi još uvijek priznaju vrhovništvo franačkog cara. Konstantin VII. donosi obavijest da su „stanovnici Raguze Hrvate i ostale arhonte Slovena na vlastitim svojim korabljama u Langobardiju prevezli".[54] Osim što potvrđuje sudjelovanje Hrvata u zajedničkoj bizantsko-franačkoj opsadi Barija, iz obavijesti možemo zaključiti da su Dubrovčani („stanovnici Raguze") već tada raspolagali znatnom flotom. Budući da je Dubrovnik obalni grad, prirodno je orijentiran na more, no točnu veličinu i snagu njegove flote u ranom srednjem vijeku nije moguće utvrditi. Domagoj pred Bari dolazi 870. godine kao franački vazal, nakon što su se Bizantinci, nezadovoljni nedostatnim franačkim nastojanjima da se grad zauzme, povukli. Ludoviku je bila potrebna mornarica, u čemu mu je mogao pomoći i Domagoj. Postavlja se pitanje zašto se Domagoj priključio franačko-bizantskoj vojsci. Iako priznaje vrhovnu vlast franačkog cara, franačke su snage predaleko i zapravo preslabe da bi bile onaj odlučujući čimbenik koji bi nagnao Domagoja da krene u pohod jer se njihovog „napada" nije morao bojati. Drugi mogući odgovor bi bio da je Domagoj priključivanjem akciji htio ishoditi neku korist za sebe od franačkog, a možda i bizantskog cara.

Papa Ivan VIII. (872.-882.) obraća se Domagoju kao „slavnom knezu" i opominje ga zbog ubojstva političkih protivnika koji su ga pokušali svrgnuti s vlasti te ga moli da zaustavi svoje gusare koji napadaju kršćane na moru. Naime, proces stabilizacije i razvoja države i društva mogao je biti postignut postupnim preuzimanjem tekovina kršćanskog svijeta, dakle nastavkom pokrštavanja i približavanjem bilo Istoku ili Zapadu. No taj razvojni put bi bio znatno sporiji i dugotrajniji od onoga kojeg su odabrali Domagoj i njegovi „suradnici". Hrvatska se u tom razdoblju ponovno okreće gusarenju kojega nije bilo (barem ne u primjetnijem obujmu) za vrijeme Trpimira, čime je mogla biti zadobivena tek privremena i kratkotrajna dobit, u vidu plijena.[55] Domagojevi nasljednici krenut će drugačijim razvojnim putem, sve se više približavajući zapadnim ili istočnim centrima moći.

Kratkotrajnu vladavinu bizantskog štićenika kneza Zdeslava prekinuo je Branimir (879.-892.), također

52 Goldstein, 1995, na više mj. piše o konjunkturama.

53 *DAI*, 69-70.

54 *DAI*, 71.

55 Goldstein, 1995.

nepoznatog porijekla. Odmah po dolasku na prijestolje prihvatio je franačko vrhovništvo, no franačkog cara Karla Debelog tek nominalno priznaje, što i ne čudi s obzirom da Franačko Carstvo još od sredine 9. stoljeća ubrzano slabi. Nemamo razloga vjerovati da je „Branimir učinio išta više od obnavljanja odnosa između hrvatskih i franačkih vladara na način na koji su postojali prije nego što je Zdeslav preuzeo vlast".[56] Branimir traži saveznike koji bi mu mogli jamčiti sigurnost u međunarodnim odnosima. Na realnu zaštitu od Karla ne može računati, kao niti na potporu bizantskog cara Bazilija jer je došao na vlast svrgnuvši njegova štićenika. Branimir se stoga okreće papinstvu i moli papu Ivana VIII. za blagoslov, koristeći priliku kada se papinski izaslanik Ivan vraćao iz Bugarske. Papa se odazvao na poziv te je na blagdan Spasova 879. godine u bazilici sv. Petra blagoslovio Branimira i njegov narod. Papa je time „potvrdio da nad Branimirom nema vrhovnog gospodara osim sv. Petra, u čije se ruke predao". Ta „potvrda" nije mogla imati osnovicu u stvarnosti jer je Branimir još uvijek priznavao franačko vrhovništvo. U pismima koja Branimir i papa Ivan VIII. izmjenjuju 879./880. godine, papa Branimira naziva *„princeps"*, *„excellentissimus vir"* i *„ gloriosus comes"*, što se često tumačilo kao međunarodno priznanje Hrvatske, no i tu je potreban oprez jer su i Branimirovi prethodnici često bili tretirani kao neovisni vladari, iako su priznavali vrhovništvo talijanskog kralja i franačkog cara. Nakon smrti Karla Debelog 888. godine proces raspadanja Carstva ulazi u završnu fazu. Na području raspadajućeg Carstva stvaraju se manja kraljevstva. Nema dokaza da je Branimir iskoristio razvoj situacije i potvrdio svoju „potpunu i službenu neovisnost", no takav korak najvjerojatnije nije ni bilo potrebno učiniti jer se svaki stupanj suverenosti postizao „malim, neformalnim koracima, često snažne simboličke vrijednosti".[57] Kao primjer Branimirovih koraka prema samostalnosti Budak vidi i ostatak natpisa iz crkve u Gornjem Muću, na kojem se pojavljuju njegovo ime i godina 888., šeste indikcije. Budući da je riječ o vrlo (neuobičajeno) vrijednom i kvalitetnom spomeniku, zaključuje da je, iako ne znamo točan razlog njegove izrade, naručen zbog nekog vrlo važnog događaja. Budak smatra da je malo vjerojatno da je riječ o slučajnosti to što je nastao baš 888. godine kada se na prostoru Carstva javljaju manja kraljevstva,[58] no ni taj događaj se ne može smatrati uspostavom „hrvatskog kraljevstva".

Branimirov nasljednik Muncimir (892.-910.) dolazi na vlast kao posljednji od tri Trpimirova sina koja je protjerao Domagoj. Poput svoga oca četrdesetak godina ranije i on se naziva „*divino munere iuvatus chroatorum dux*". Ta se titula, zajedno s imenom i godinom 895. nalazi u crkvi sv. Luke u Uzdolju, a nazivan je i „*princeps*". O njegovu se dolasku na vlast vrlo malo zna, no budući da je bio Zdeslavov brat, moguće je da je u njegovu dolasku, odnosno reinstalaciji dinastije Trpimirovića na vlast neku ulogu ponovno igrao Bizant.

Krajem 9. stoljeća Franačko Carstvo se raspada i odavno je izgubilo onu moć koju je imalo još za vrijeme vadavine Karla Velikoga i njegovih prvih nasljednika. To slabljenje se očituje i u smanjenom utjecaju na hrvatske prostore, gdje se franačka vlast, osim nominalnog priznavanja franačkog vrhovništva, zapravo vrlo slabo osjeća. No za razliku od političkog utjecaja, franački društveni i kulturni utjecaj se ukorjenio na ovim prostorima i daleko će nadživjeti politički utjecaj.

Franačkim posredstvom na hrvatskim prostorima javlja se feudalizacija, prvo i najsnažnije u Isti. Prve promjene društvenih odnosa vidljive su već u Rižanskom placitu iz 804. godine. Promjena je nastupila uslijed dolaska novog „gospodara", Franačkog Carstva. 172 predstavnika Istrana carskim su se izaslanicima potužili donekle na patrijarha, više na biskupa, a najviše kritika je bilo upućeno vojvodi Ivanu. Pritužbe se „svode na zahtjev „naroda", tj. istarskih posjednika, da se njima – umjesto da budu u položaju obespravljenih franačkih podanika – vrati lokalna samouprava i nekadašnje znatne imovinske povlastice koje su imali „u vrijeme Grka".[59] Nova franačka vlast istarske je posjednike opteretila besplatnom radnom obvezom u korist vojvode Ivana.[60] Istarski predstavnici ne traže strogo poštivanje franačkog prava nego, dapače, traže ukidanje franačkog prava i povratak na bizantski pravni sustav koji je neusporedivo više išao u njihovu korist.[61]

Odnos Franačkog Carstva i hrvatskih prostora već od polovice 9. stoljeća slabi. U 10. i 11. stoljeću

56 Budak, 1997, 17.

57 Budak, 1997.

58 Ibid.

59 Margetić, 1993, 411.

60 Margetić, 2002, 105.

61 Ibid.

komunikacija sa „Zapadom" je začuđujuće slaba, pogotovo uzmemo li u obzir da je Sveto Rimsko Carstvo postalo sjeveroistočnim susjedom hrvatskih prostora te da je Istra bila u njegovom sastavu. Primjeri interakcije su više iznimka nego pravilo, poput sukoba oko vlasti između Gejze i Salomona u Mađarskoj, u koji se s jedne strane uključio Zvonimir a s druge Henrik IV. i njegov vazal Urlih koji je osvojio Kvarner i osnovao ondje „dalmatinsku marku".[62]

4.2. Bizant

Prisutnost Bizanta na istočnoj jadranskoj obali moguće je pratiti kontinuirano kroz više stoljeća. Od 6. stoljeća i bizantsko-ostrogotskog rata pa do kraja 12. stoljeća i smrti cara Emanuela Komnena koji je zadnji uspio ostvariti značajan utjecaj na hrvatske prostore čak ih i izravno kontrolirati, utjecaj i prisutnost Bizanta na Jadranu oscilirali su. Ta promjenjivost bila je rezultat prije svega stanja u samom Bizantu. Mnogobrojni iscrpljujući ratovi koje je Bizant vodio doveli su do toga da u većini slučajeva Carstvo nije imalo dovoljno snage, a ponekad čak ni volje, odnosno potrebe, da se aktivnije pozabavi prilikama na istočnoj jadranskoj obali. Ipak je Carstvo bilo prisutno – često samo na simboličkoj razini – ali je utjecalo ne samo na politički razvoj države već i na razvoj slavenskih društva u unutrašnjosti balkanskog poluotoka uopće. Razlika između franačkog i bizantskog utjecaja prvenstveno je u trajanju i intenzitetu. Dok je istočna jadranska obala došla u sferu franačkog interesa krajem 8. stoljeća, bizantski utjecaj je uočljiv tijekom cijeloga ranog srednjeg vijeka. Kad je franački utjecaj u drugoj polovici 9. stoljeća počeo slabiti, Bizantsko se Carstvo oporavljalo od brojnih unutrašnjih problema.

Aachenskim mirom 812. godine Bizant je sačuvao obalne posjede na Jadranu, a Franačkom Carstvu morao je priznati posjedovanje zaleđa istočne jadranske obale. Time zapravo ništa nije izgubljeno jer je bizantski utjecaj do početka 9. stoljeća na te prostore ionako bio iznimno slab, gotovo zanemariv. Iako su sačuvani vrlo vrijedni posjedi – Venecija i dalmatinski gradovi, nisu donijeli veću korist Carstvu. Venecija se vrlo rano počela emancipirati tako da je bizantsko vrhovništvo nad njom bilo uistinu samo nominalno, dok je narav prisutnosti Bizanta u dalmatinskim gradovim još uvijek neriješeno pitanje.

Neposredno nakon završetka bizantsko-franačkog rata Bizant je čvrsto zavladao dalmatinskim gradovima. Carigrad sada ima aktivnu ulogu u formiranju granica između dalmatinskih gradova i susjednih Sklavinija. Već za vrijeme vladavine Mihaela II. „Mucavca" (820.-829.) Bizant gubi izravnu kontrolu nad istočnim Jadranom, a dalmatinski gradovi uspostavljaju autonomne gradske uprave. Dalmacija postaje odsječena od ostatka Carstva i to ne samo geografski. Carigrad neće usmjeravati pogled prema Jadranu do druge polovice 9. stoljeća.

Ukoliko prihvatimo Margetićevu argumentaciju, moguć je hrvatsko-bizantski sukob za vrijeme kneza Trpimira. Naime, Margetić upozorava da Gottschalk razlikuje „Latine" – stanovnike dalmatinskih gradova i „Grke" – Bizantince koji su u Trpimirovo vrijeme vladali nad tzv. Bizantskom Dalmacijom.[63] Prema njemu, „kada Gottschalk kaže da Trpimir *iret contra gentem Graecorum et patricium eorum*, onda to ne može značiti drugo, nego da je Trpimir krenuo u rat protiv bizantske vojske i bizantskog patricija, a ne protiv bizantskih gradova".[64] Ovakva interpretacija ukazivala bi na znatno snažniju bizantsku aktivnost oko sredine 9. stoljeća no što se dosad mislilo, a postojanje „patricija" značilo bi i da je dalmatinska tema uspostavljena znatno ranije od vremena Bazilija I.

Prema ostalim spoznajama, tek će se 867. godine, kada dubrovački izaslanici dolaze u Carigrad moliti pomoć za grad kojega opsjedaju Arapi, probuditi interes Bizanta za zapadne posjede. Iste godine na vlast u Carigradu dolazi car Bazilije I. (867.-886.). On je svojom snažnom i energičnom ličnošću uspio stabilizirati stanje u Carstvu te je bio u mogućnosti vojno pomoći Dubrovniku. Prema izvješću Konstantina VII., „car se smilova i otposla patricija Niketu, prezimenom Orifa, drungara flote, sa stotinu brodova".[65] Tom će akcijom

62 Budak-Raukar, 2006, 135-136.

63 Margetić, 2002, 108.

64 Ibid.

65 *DAI*, 70.

početi razdoblje intenzivnije bizantske aktivnosti na ovim prostorima. Bizant je iskoristio priliku kada je glavnina hrvatskih snaga bila odsutna, sudjelujući u opsadi Barija 870./871. godine te je bizantska mornarica pod vodstvom Nikete Orife pljačkala hrvatsku obalu. U uroti protiv Domagoja 874. godine koju su organizirali Trpimirovići, neku je ulogu najvjerojatnije imao i Bizant, kamo su se tri Trpimirova sina sklonila nakon što je vlast u Hrvatskoj preuzeo Domagoj.

Dvije godine nakon Domagojeve smrti Bazilije je uspio na hrvatsko prijestolje postaviti svog štićenika – Zdeslava. Njegov dolazak na prijestolje označio je prekretnicu u odnosima Hrvatske s Bizantom i Franačkom, ali se nije značajnije odrazio na međunarodni položaj hrvatskih vladara. Papa Ivan VIII. obraća mu se s *„glorius comes Sclavorum"*.[66] Za vrijeme kratkotrajne Zdeslavove vladavine Bizant ima vrlo snažan utjecaj na politička zbivanja u Hrvatskoj. Bazilije koristi priliku kada je na vlasti u zaleđu njegovih, bizantskih gradova njegov štićenik te dalmatinske gradove organizira kao temu. Konstantin VII. iznosi obavijest da „slavni car" Bazilije stanovnicima dalmatinskih gradova „naredi, da sve, što se davalo strategu, podaju Slovenima, da u miru živu š njima; samo malo nešto, da daju strategu, tek da se pokaže njihovo podaništvo i podvržnost romajskim carevima i njihovu strategu".[67] To preusmjerenje danka veže se uz vrijeme kneza Zdeslava, najjačeg bizantskog utjecaja na stanje na ovim prostorima u vrijeme Bazilija.

Sedamdesetih godina, vezano uz postavljanje Zdeslava na vlast u Hrvatskoj se veže i učvršćivanje bizantske vlasti u Dalmaciji. Dalmacija je iz *arhontije* – područja bez nazočnosti bizantske vojske pretvorena u *temu* – oblast u kojoj su u rukama stratega objedinjena civilna i vojna vlast. U sklopu teme bili su gradovi Osor, Krk, Rab, Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik i Kotor sa svojim okolicama, sa središtem u Trogiru. Točno vrijeme utemeljenja teme u Dalmaciji nije poznato. Margetić, pozivajući se na Gottschalkov zapis gdje se spominju *„gentem Graecoru et patricium eorum"* napominje da „patricij ne može biti drugo nego strateg teme"[68] te smješta osnutak teme u razdoblje između 842./843. godine, kada su gradovi još uvijek uklopljeni u arhontiju[69] i 846./847, godine kada je Gottschalk boravio na Klisu.

Danas postoje dva pristupa pitanju bizantske vlasti na istočnoj jadranskoj obali u razdoblju od 9. do 11. stoljeća. Najveći problem predstavlja interpretacija *„De administrando imperio"* Konstantina VII. Porfirogeneta – kako se odnositi prema obavijestima koje donosi? U svakom slučaju potreban je oprez jer Konstantin često piše tendenciozno, ne nužno u skladu s realnim stanjem.

Ančić[70] problematiku bizantske vlasti na istočnoj jadranskoj obali svodi na pitanje „da li je postojala izravna vlast Bizanta na istočnoj jadranskoj obali, tj. jesu li događaji bili kontrolirani iz Bizanta?" Ako jesu – Bizant je prisutan; ako nisu – nema ni Bizanta.[71] Takvo pojednostavljivanje složenog i dugotrajnog procesa interakcije država i društava ne može dati točan i dostatan odgovor na pitanje odnosa Bizanta i hrvatskih povijesnih prostora. Činjenica da je „izravna vlast Bizanta" na ovim prostorima bila vrlo rijetka nipošto ne znači da Bizant nije bio prisutan.

Prema Ančiću, bizantsko vrhovništvo na istočnom Jadranu završilo je 879. godine kada je svrgnut bizantski štićenik knez Zdeslav. Od tada je bizantska vlast svedena na simbolične znakove i „sentiment stanovnika dalmatinskih gradova".[72] „Staru" teoriju prema kojoj je bizantska vlast organizirana u obliku teme sa središtem u Trogiru 870-ih godina, nakon čega je došlo do slabljenja moći i utjecaja careva u Carigradu što je dovelo do sve veće autonomije stratega, a taj položaj postaje nasljedan u obitelji Madijevaca, srušio je, prema Ančiću, talijanski povjesničar Cessi.[73] On tvrdi da već 880-ih u Dalmaciji više ne postoji carski dužnosnik koji bi imao efektnu vlast, a u 10. i 11. stoljeću ona je tek simbolična.[74] Važan argument za tu tezu bilo bi nepostojanje

66 Budak-Raukar, 2006, 113-115.

67 *DAI*, 84.

68 Margetić, 2002, 108.

69 Margetić kaže da to pouzdano znamo iz „Taktikona Uspenskoga". Vidi Margetić, 2002, 108.

70 Ančić, 1998, 15-24.

71 Ibid., 15.

72 Ibid., 15.

73 Ibid.

74 Ibid., 15.

ikakvih službenih dokumenata koji spominju efektnu bizantsku vlast u Dalmaciji u razdoblju od 870-ih pa sve do 1160-ih godina.[75] Kako bi dobio potporu i pomoć svjetovnih vlasti oko organizacije sinode dalmatinskih biskupa u Splitu 925. godine, papa Ivan X. piše „*dilectum filium Tamisclaum regem Croatorum*" i „*Michaelem excelentissimum ducem Chulmorum*"[76], nigdje ne spominje bizantskog cara, što je, prema Ančiću, dokaz da carskog utjecaja nije bilo,[77] s čime se teško složiti. Ne samo da se Ivan X. nije trebao obraćati bizantskom caru zbog organiziranja crkvenog sabora u toliko specifičnoj i udaljenoj provinciji, već je sasvim dovoljno da se obrati „*Tamisclaum regem*" kao lokalnom vladaru, tim više ako prihvatimo tezu „starije" historiografije da je Tomislavu dana titula „konzula" i upravitelja Dalmacije.[78] Time bi postao bizantski „namjesnik" na istočnoj jadranskoj obali. Ivan X. je, za razliku od dalmatinskog svećenstva, koje je htjelo riješiti problem crkvene hijerarhije, bio više zabrinut zbog širenja glagoljice i slavenskog bogoslužja.

Zanimljivo je gotovo potpuno odsutstvo Bizanta kao političkog faktora u Dalmaciji od vremena doseljenja Hrvata pa sve do kraja 9. stoljeća u djelu „*De administrando imperio*".[79] Nedosljednosti u „*De administrando imperio*" ima više. Ne podudaraju se ni Konstantinova određenja veličine i snage hrvatske države. Na jednom mjestu Konstantin govori o golemoj hrvatskoj vojsci („Krštena Hrvatska postavlja konjaništva do 60 000, a pješadije do 100 000 i sagena do 80 i kondura do 100") koja bi svjedočila o snazi i moći Hrvatske, a na drugom je mjestu svrstava u red Sklavinija, što je termin za „državne tvorevine koje su tek imale potencijal postati pravim državama".[80]

Odnosi Hrvatske i Bizanta postaju prisniji za vrijeme bizantskih ratova s Bugarima. Kako se Hrvatska u sukobu oko srpskog prijestolja opredijelila za „probizantsku" stranu, svrstala se i na stranu bugarskih neprijatelja. Nakon što je vojska bugarskog cara Simeona porazila Srbe, pod vodstvom vojskovođe Alogobotura Bugari su krenuli prema Hrvatskoj. Do sukoba je najvjerojatnije došlo negdje u imotskoj županiji, gdje je bila granica prema Srbiji u ranom srednjem vijeku, a bugarska vojska je poražena. Tomislav, sada bizantski saveznik, najvjerojatnije je postao i bizantski dostojanstvenik te dobio titulu konzula i upravitelja Dalmacije, što ne znači da su dalmatinski gradovi ušli u sastav Hrvatske.[81] Riječ je prije o „neformalnom ujedinjenju" Hrvatske i Dalmacije,[82] svojevrsnoj „personalnoj uniji".[83] Goldstein jasnim dokazom da „bizantska vlast i dalje postoji nad Dalmacijom" smatra i činjenicu da 949. godine „sedam brodova s ruskom posadom kreće iz bizantske Dalmacije (i iz Drača) u bizantski pohod na Kretu".[84]

Stjepan Držislav (969.-995.) prvi je hrvatski vladar koji je od bizantskog cara dobio naslov eparha i patricija.[85] Stjepan Držislav se, baš poput Tomislava, ne nužno svojom voljom, našao na strani bizantskih saveznika kada je bugarska vojska provalila u Hrvatsku na putu prema bizantskom Zadru. Od bizantskog cara Bazilija II. „Bugaroubojice" (976.-1025.) dobio je znakove kraljevske vlasti, titule eparha i patricija, a pripala mu je i Dalmacija.[86] Eparh je u 10. stoljeću bio visoki carski činovnik, „ali u slučaju hrvatskog vladara to nije moglo biti ništa više od počasne titule", isto kao što je patricijska titula bila „tradicionalno počasna titula koju je u IX. i 10. stoljeću u Bizantskom carstvu, među ostalim titulama, nosio strateg".[87] Od vremena Stjepana Držislava hrvatski vladari nazivaju se „kraljevima Hrvatske i Dalmacije". Nakon velikih Bazilijevih uspjeha protiv Bugara,

75 Ibid., 16.

76 Ibid., 16.

77 Ibid.

78 Budak-Raukar, 2006, 120-124.

79 Ančić, 1998, 18.

80 Ibid, 18.

81 Budak-Raukar, 2006, 120-122.

82 Ibid.

83 Budak-Raukar, 2006. Goldstein smatra da za takvu tvrdnju nema pravih argumenata. Vidi Goldstein, 2003, 30. i Goldstein, 1995, 276-278.

84 Goldstein, 2003, 30.

85 Raukar, 1997, 41-42.; Goldstein, Hrvatski rani srednji vijek, 333-335.; Goldstein, 2003., 32.

86 Budak-Raukar, 2006, 126.

87 Goldstein, 2003, 32.

vrlo je vjerojatno da je i Hrvatska priznala vrhovnu carsku (bizantsku) vlast.[88] Sinovi Stjepana Držislava, Krešimir III. (998.-1030.) i Gojslav I. (998.-1020.) bili su, nakon bizantskog napada, prisiljeni 1019. zajedno otići u Carigrad pred Bazilija II. i priznati njegovu vlast, no i to je priznanje najvjerojatnije bilo samo formalno.[89] Ipak je razdoblje vladavine cara Bazilija II. u Carigradu bio vrhunac obnovljenog bizantskog utjecaja u Hrvatskoj.[90] Krešimir III. pokušao je iskoristiti prilike u Veneciji i vratiti dalmatinske gradove što ih je mletačka flota pod duždom Petrom II. Orseolom zauzela oko 1000. godine. Nakon što je u Veneciji 1024. svrgnuta obitelj Oreseolo Krešimir je napao dalmatinske gradove, ali ga je spriječio bizantski činovnik, langobardski kapetan Bazilije Bojoan. No ubrzo se stanje u Dalmaciji promijenilo. Hrvatska je počela ugrožavati bizantsko vrhovništvo koje će uskoro i nestati.[91]

Krajem 10. stoljeća dotad se jedinstvena tema Dalmacija počela dijeliti na južni i sjeverni dio. Na samom kraju 10. stoljeća, oko godine 998., gradovi Gornje Dalmacije s Dubrovnikom kao metropolom zbog bolje su se obrane odvojili u zasebnu temu.[92]

Ubrzo nakon smrti cara Bazilija II. Bizantsko Carstvo počinje slabiti te se poništavaju i oni učinci postignuti na istočnoj jadranskoj obali za vladavine Bazilija II. Vrlo malo je poznato o kontaktima hrvatskih prostora i Bizanta u tom razdoblju uopće. Poznata su nam tri putovanja u Carigrad koja je poduzeo zadarski patricij Dobronja iz roda Madijevaca.[93]

Kralj Stjepan I. (1030.-1058.) uspio je kratkotrajno vratiti Zadar u sklop hrvatskog kraljevstva, no 1050. godine osvaja ga dužd Dominik Kotareno. Dalmacija će u sklop hrvatskog kraljevstva biti vraćena za vladavine Petra Krešimira IV. (1058.-1074.). U njegovoj se pratnji 1069. godine nalazi i dalmatinski katpetan Lav, što se tumači kao rezultat uspješne akcije zadobivanja dalmatinskih gradova. Hrvatsko preuzimanje vlasti nad nekadašnjom Dalmacijom nije samo politička akcija, već i etničko, kulturno i psihološko stapanje dvaju etnikuma.[94] No činjenica da su se Petar Krešimir IV. i njegov nasljednik Zvonimir nazivali „kraljevima Hrvatske i Dalmacije", upozorava Goldstein, ne znači da su držali vlast u svakom dijelu Dalmacije.[95]

Zvonimir se 80-ih godina 11. stoljeća s brodovljem uključuje u sukob pape Grgura VII. (čiji je vazal bio) i njegovih saveznika (vazala) Normana predvođenih Robertom Guiscardom protiv Bizanta kojeg pomaže Venecija. U tom su ratu stanovnici dalmatinskih gradova prvi puta ratovali protiv svog višestoljetnog vrhovnog gospodara, Bizanta.[96]

Nova dinastija na hrvatskom prijestolju – Arpadovići, početkom 11. stoljeća uspjeli su osvojiti dalmatinske gradove. Od 1102. do 1105. godine Kolomanu su se redom predavali gradovi Split, Trogir i Zadar.[97] Sjeverno od tog područja vlast je držala Venecija, a južni dijelovi istočne jadranske obale (južno od Neretve), uključujući i Dubrovnik, priznavali su nominalno bizantsku vlast, a *de facto* su bili samostalni.[98]

Posljednje prisutstvo Bizanta na hrvatskim prostorima dogodilo se u drugoj polovici 12. stoljeća. Car Emanuel Komnen (1143.-1180.) iskoristio je sukobe oko ugarsko-hrvatskog prijestolja te je 1165. godine izbio rat. Nakon ugarskog poraza kod Zemuna, bizantska vojska je osvojila Trogir, Šibenik, Split (gdje je bilo

88 Budak-Raukar, 2006, 126.

89 Budak-Raukar, 2006, 128.

90 Budak, 1997, 21.

91 Goldstein, 2003, 33. Zanimljiva je i oprečna Šišićeva teza da je „neposredna posljedica promjena u Veneciji, Hrvatskoj i Dalmaciji te da je od 1024. Bizantsko carstvo opet proširilo svoju neposrednu upravu u Dalmaciji". Vidi Šišić, 1975, 137.

92 Budak-Raukar, 2006, 128-129.

93 Tri je puta pohodio Carigrad. Prva dva puta mu je car Roman III. Agir dao novčanu pomoć, no prilikom trećeg dolaska u Carigrad na prijestolju je zatekao novog cara, Mihaela IV. kojemu se autonomija Madijevaca učinila opasnom prijetnjom za opstanak bizantske vlasti u Zadru te je Dobronja bačen u tamnicu gdje je i umro. Dobronja je možda ista osoba kao i Grgur, koji je na čelu dinastije Madijevaca početkom XI. stoljeća. Vidi Budak-Raukar, 2006, 120-131.

94 Goldstein, 2003, 35.

95 Ibid, 36.

96 Budak-Raukar, 2006, 139-140.

97 Raukar, 1997, 63.

98 Goldstein, 2003, 37.

smješteno središte bizantske vlasti), Klis, Skradin, Ostrovicu, Solin i mnoge druge (ukupno 57 mjesta i utvrda).[99] Godine 1166. ugarsko-hrvatska vojska preotela je Split, Šibenik i Trogir, no već naredne godine bizantska vojska nanijela joj je težak poraz.[100] Bizantska vlast u Dalmaciji poticala je razvoj municipalne autonomije, tako da se u 60-im godinama pojavljuju „konzuli" kao predstavnici komunalne vlasti.[101] Hrvatski velikaški rod Šubića je tada najvjerojatnije bio bizantski vazal.[102] nakon smrti Emanuela Komnena 1180. godine bizantska vlast u Dalmaciji nestaje, a car Izak II. Anđel se sporazumom 1185./1186. i formalno odrekao prava i pretenzija na Dalmaciju.[103]

Nakon pada Carigrada u ruke križara 1204. godine odnosi između Bizanta i hrvatskih zemalja ulaze u razdoblje vrlo slabog intenziteta. Iznimka je Dubrovnik koji za širenje trgovine po unutrašnjosti Balkanskog poluotoka treba ugovore s Bizantom. Tek se malen dio obrazovanih Grka izbjeglih iz Bizanta pred turskim osvajanjima našao i na hrvatskom prostoru.[104]

5. Pokrštavanje – Bizant i Franačka; crkvena jurisdikcija

Tražiti jedan dominantni smjer širenja kršćanstva na hrvatske prostore zbog raznolikih utjecaja koji se se ovdje osjećali bilo bi neispravno, te ne bi pružilo točan uvid u taj dugotrajni i složeni proces. Proces pokrštavanja slavenskog i hrvatskog društva bio je najsloženiji „zadatak" s kojim su se novopridošla društva suočila, teži i dugotrajniji i od formiranja države. Obuhvaćao je veći dio hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti. Za razliku od pokrštavanja, prvotno upoznavanje Slavena s religijom starosjedilaca moralo je početi vrlo rano, gotovo odmah po „doseljenju u 7. stoljeću". Prihvaćanje kršćanstva značilo je „prelazak iz gentilne u univerzalnu religiju",[105] a bilo je i uvjetom za stupanje u rimski (zapadni, franački) ili bizantski civilizacijski krug, a time je bilo i preduvjet za bilo kakav društveni (ili politički) napredak.

O dugotrajnosti procesa pokrštavanja Slavena/Hrvata svjedoče pisani, ali i materijalni izvori. Konstantin VII. kaže da „većina tih Slovena ne bješe krštena, i osta dugo nekrštena".[106] Sporo prodiranje nove vjere nije bilo specifično samo za hrvatsko ili slavensko ranosrednjevjekovno društvo – to je slika svih društava koja se pokrštavaju. Prvo se pokrštavaju plemenski vođe, vladari i njihove pratnje, a potom se kroz dugi niz godina vjera širi u narodu. O dugotrajnom zadržavanju barem nekih poganskih elemenata svjedoče i pogrebni običaji. U grobove su polagani mnogi grobni prilozi vezani uz zagrobno vjerovanje, karakteristični za poganske religije.[107] Ti nalazi nestaju od kraja 9. stoljeća u Dalmaciji, a nakon 1000. godine i u Istri.[108] Promjene pogrebnih običaja u razdoblju 9. stoljeća govore o najintenzivnijem procesu pokrštavanja.

Proces pokrštavanja uglavnom je završen do uspostave crkvene provincije sa sjedištem u Splitu 928. godine,[109] no poganski elemenati iz krila kršćanstva iščezavaju tek početkom 11. stoljeća.[110] Ipak su se mnogi poganski elementi sačuvali, primjerice u „toponimima tipa Perun" u kojima se nalazi ime starog vrhovnog božanstva slavenskog panteona.[111]

Dominantni smjerovi pokrštavanja na ovim prostorima su „zapadni" iz Franačke ili Rima, „istočni" iz Bizanta i treći, iz dalmatinskih gradova. Kao četvrti smjer bismo mogli izdvojiti Rim (Ivan Ravenjanin, primjerice, dolazi po naputku pape), no pitanje je koliko se, zbog snažne političke povezanosti, u najranijem razdoblju

99 Ibid, 40.
100 Ibid, 41.
101 Ibid, 42.
102 Ibid, 43.
103 Ibid, 44.
104 Ibid, 49.
105 Goldstein, 1995. 227.
106 *DAI*, 68.
107 Goldstein, 1995, 227-241.
108 Ibid., 231.
109 Budak-Raukar, 2006, 174.
110 Ibid., 231.
111 Ibid., 232.

pokrštavanja u 7. stoljeću rimska misionarska djelatnost može promatrati odvojeno od bizantskih akcija.

Dolaskom na sjeveroistočne granice hrvatskog prostora krajem 8. stoljeća, a pogotovo stjecanjem vrhovništva nad Sklavinijama u zaleđu istočne jadranske obale, franačka država daje snažan impuls pokrštavanju. Iako je Franačka na ovim prostorima i vojno aktivna, ne dolazi do nasilnog širenja kršćanstva. Pokrštavanje je donekle olakšano i činjenicom da već postoji određeni broj „antičkih crkava ili mogućnost njihove relativno jednostavne i jeftine obnove".[112] Dokaz intenziteta franačkih akcija je i velik broj franačkih (germanskih) imena svećenika ili misionara koji djeluju na ovim prostorima.

Konstantin Porfirogenet i o pokrštavanju donosi različite obavijesti. U 30. poglavlju kaže da Hrvati nakon pobune protiv Franaka „zatraže od Rima sv. Krst. I poslaše im biskupe i pokrste ih za vlade Porina njihovoga arhonta".[113] U 29. poglavlju pak kaže da su pokršteni za vladavine Bazilija I.[114] Pokrštavanje za vrijeme Bazilija vezuje se uz djelatnost „svete braće" Ćirila i Metoda. Ćirilometodski nauk se na hrvatskim prostorima počeo širiti i prije njihova odlaska u Velikomoravsku Kneževinu 863. godine.[115] Iz pravca sjevera se na hrvatske prostore počelo širiti i slavensko pismo – glagoljica – i to prvo na prostor Kvarnera, već krajem 9. stoljeća.[116] Na južni dio istočne jadranske obale u kasnijim su stoljećima počela pristizati slavenska pisma, isprva glagoljica i ćirilica, a kasnije samo ćirilica.

Utjecaj koji su na pokrštavanje vršili dalmatinski gradovi svakako je bio najdugotrajniji. Počeo je vrlo brzo po doseljenju Slavena krajem prve polovice 7. stoljeća, a trajao je sve do potpunog pokrštavanja slavenskog (hrvatskog) društva u zaleđu. Toma Arhiđakon u svom djelu *„Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum"* spominje Ivana Ravenjanina, uz kojeg veže obnovu salonitanske nadbiskupije (ali u Splitu!) i početke pokrštavanja Slavena u zaleđu. Bez obzira možemo li prihvatiti Tominu dataciju njegova djelovanja (7. stoljeće), ta obavijest svakako govori o ulozi koji su dalmatinski gradovi imali u širenju kršćanstva među novopridošlim stanovništvom.[117]

Iako Ivan Ravenjanin može biti promatran u sklopu rimske, odnosno papinske inicijative, temeljeći zaključke samo na izvještaju Tome Arhiđakona, ne možemo ispravno ocijeniti ulogu koju je Rim imao u najranijoj fazi pokrštavanja. Bližim vezivanjem Hrvatske i Rima u 9. stoljeću, a pogotovo za vrijeme kneza Branimira, Rim je zasigurno zauzeo istaknutiju ulogu u pokrštavanju. Da su knez i njegova pratnja svakako bili kršteni tokom 9. stoljeća svjedoče brojne podignute crkve iz tog razdoblja. Već je knez Borna bio pokršten, što zaključujemo ne samo iz činjenice da je bio franački namjesnik, za što je bilo potrebno biti kršćaninom, nego i iz obavijesti koju donosi *„Annales regni Francorum"* za godinu 820. o njegovoj posjet caru Ludoviku. Zapisi imena knezova Trpimira i Branimira *in margine* u Čedadskom evanđelistaru također upućuju da su bili pokršteni, a Trpimir je bio poznat kao „obnovitelj crkava".[118]

I dva stoljeća nakon doseljenja Slavena u Dalmaciju malen je broj dalmatinskih biskupa bio zadužen za sve kršćane koji su živjeli u unutrašnjosti. Iako su Slaveni uglavnom ostali pogani, nije postojala čvrsta politička granica između njih i bizantskih gradova tako da nije bilo prepreke da se ostali kršćani uklope u postojeće obalne biskupije, a situacija se nije promjenila ni nakon 812. godine.

Za kršćane u franačkoj Dalmaciji skrbio je bizantski dalmatinski kler, sve do „Focijeve šizme". Dalmatinski su biskupi, uključujući i splitskog nadbiskupa, stali na Focijevu stranu dok je hrvatski knez ostao vjeran papi Nikoli I. (858.-867.). Još je 732. godine car Leon III. (717.-741.) biskupije u Dalmaciji podvrgao carigradskom patrijarhu i tako ih za dulje vrijeme vezao uz Bizant. I dalmatinski su biskupi bili uključeni u ikonoklastički sukob, no službene odluke se često na istočnoj jadranskoj obali nisu provodile. I na temelju crkvenih odnosa

112 Ibid., 233.

113 *DAI*, 81. Porin iz Konstantinova izvještaja se najčešće poistovjećivao s knezom Bornom. Vidi: Goldstein, 1995, 235.

114 *DAI*, 68.

115 Budak-Raukar, 2006, 82-85.

116 Ibid.

117 Goldstein je posvetio dosta prostora problemu datacije i uloge Ivana Ravenjanina u najranijoj hrvatskoj povijesti. Vidi. Goldstein, 1995, 135-138.

118 Budak-Raukar, 2006, 108-111.

Margetić zaključuje da je bizantska vlast bila slaba.[119] Iz pisama gradačkog biskupa papi 771. godine i dva papina uzvratna pisma 772. godine ni u najmanjoj se mjeri ne spominje provedba ikonoklastičnih zakona. Margetić zaključuje da tadašnji car Konstantin V., vrlo angažirani pobornik ikonoklazma, nipošto ne bi prešao preko takvih kršenja carskih odredbi, no nije imao mogućnosti intervenirati.[120] Hrvatski kler, zasigurno uz potporu kneza Domagoja, koristi priliku i osniva biskupiju u Ninu. Prema svemu sudeći, to su učinili samoinicijativno, što saznajemo iz pisma pape Ivana VIII. (872.-882.) ninskom biskupu Teodoziju kojega proziva zbog samoinicijativnog čina hrvatskog klera.[121] Ninska crkva, na čelu koje je do tada stajao arhiprezbiter podložan zadarskom biskupu, uzdignuta je na položaj biskupije. Ninska biskupija je, barem teoretski pokrivala cijelo hrvatsko područje, a bila je izravno podvrgnuta papi. Taj čin označio je krah dotadašnje crkvene provincije, a mogao je biti i važan korak u naglašavanju neovisnog položaja hrvatskih vladara. U svakom slučaju, hrvatski politički i crkveni prostor izjednačili su se, a jurisdikciju nad hrvatskim prostorom više nije imao „bizantski" čovjek – splitski nadbiskup. Budak napominje da je potez hrvatskog kneza i klera, koji su se okrenuli Rimu zapravo bio vrlo rizičan jer je u to vrijeme papinstvo (pod Nikolom I.) doživljavalo teške poraze i uvelike izgubilo na značaju.[122] Taj će se potez s vremenom ipak pokazati povoljnim za razvoj prilika u Hrvatskoj.

Nakon što je 887. godine umro splitski nadbiskup Marin, njegov položaj preuzeo je ninski biskup Teodozije, čime je ponovno ujedinjena crkvena provincija. Iz pisma pape Stjepana VI. (885.-891.) saznajemo da se Teodozije prvo nije obratio papi za potvrdu svog novog položaja već se okrenuo akvilejskom patrijarhu Walbertu.[123] Papa Stjepan VI. nudi mu priznanje novog položaja pod uvjetom da dođe u Rim pod potvrdu. Jedinstvena hrvatsko-dalmatinska crkvena provincija bila je kratkog vijeka. Njeno očuvanje ovisilo je o osobnom ugledu i moći Teodozija, a nakon njegove smrti raspada se.

Isto kao i u slučaju osnutka ninske biskupije, papa se ne slaže s potezima hrvatskog klera ali ih priznaje. Papi Nikoli I. je, zbog nepovoljne situacije u kojoj se papinstvo nalazilo, trebala svaka podrška, a i Stjepanu VI. je u interesu da čvršće veže istočnojadranske biskupije uz sebe.

Specifičnost dalmatinske crkve očituje se u činjenici da je dugo vremena u sklopu bizantske Dalmacije i da time prihvaća carigradskog patrijarha, no ipak je u praksi znatno bliža Rimu i zapadnoj crkvenoj tradiciji. To je osobito vidljivo od početka 10. stoljeća, kada je upitno jesu li dalmatinski gradovi pod upravom Bizanta, Hrvatske ili su pak samostalni. Na splitskim saborima 925. i 928. godine dalmatinski kler izričito se opredjeljuje za zapadnu crkvenu tradiciju, a sabor donosi odluke protiv slavenskog bogoslužja, one crkvene tradicije čije je širenje baš Bizant pomagao. Od tog se vremena zaključci svih crkvenih sabora (oko 1050., 1060., 1074., 1089./1090. u Splitu, 1078. u Ninu i 1095. u Zadru) barem jednim dijelom tiču suzbijanja istočne tradicije. No bez obzira na deklarirani otpor, stanje na terenu je bilo drugačije. Velik je dio dalmatinskog klera koristio slavenski jezik u liturgiji i pružali su znatan otpor pokušajima iz Rima i središta dalmatinskih biskupija koje su ga htjele zabraniti. Nakon više stoljeća sukoba, 1248. godine je papa Inocent IV. na molbu senjskog biskupa Filipa dopustio korištenje slavenske liturgije. Postupnim slabljenjem Bizantskog Carstva i sve čvršćim vezivanjem Hrvatske uz Zapad uspostavljen je dominantni smjer crkvenih odnosa Hrvatske – onaj prema Zapadu, prvenstveno Rimu.

Utjecaj Rima na prilike u Hrvatskoj od 9. stoljeća postaje sve izraženiji. Većina je rimskih inicijativa na hrvatskom prostoru bila malog opsega, često tek simboličke vrijednosti, no zbivanja u Rimu itekako utječu na ono što se odvija s druge strane Jadrana. „Velikih" događaja poput krunidbe kralja Zvonimira 1075. godine je bilo razmjeno malo, no Rim je u ranom srednjem vijeku, pa i kasnije, ostvarivao velik utjecaj na Hrvatsku i tako doprinio njenom čvršćem vezivanju uz Zapad i bržem prihvaćanju civilizacijskih baština Zapada.

Prostor istočne jadranske obale u crkvenom je pogledu iznimno specifičan, gotovo jedinstven. Ovdje je dolazilo do miješanja istočne i zapadne crkvene tradicije, sukobljavanja utjecaja isprva Franačke i Bizanta a potom Bizanta i Rima. Korišteno je više pisama – latinica, glagoljica i, od kasnijeg vremena, ćirilica, kao i više

119 Margetić, 1993, 412.

120 Ibid.

121 Budak-Raukar, 2006, 70.

122 Ibid.

123 Ibid.

jezika. Na primjeru crkvenih odnosa vrlo se dobro mogu pratiti broji vanjski utjecaji koji su, naravno, uz lokalne napore, formirali hrvatsko (rano) srednjovjekovno društvo.

6. Zaključak

Što su hrvatskim prostorima donijeli snažni „utjecaji izvana“? Jesu li upoće doprinijeli oblikovanju hrvatskog ranosrednjovjekovnog društva ili bi se ono samo, na temelju „prirodnog razvoja“, jednako uspješno formiralo? Vanjski utjecaji su neosporno postojali. Nisu uvijek dolazili iz istih smjerova niti su djelovali podjednako jako, ali su bili prisutni i samim time su već u određenoj mjeri sudjelovali u ranije spomenutom formiranju. No njihova „prisutnost“ sama po sebi nije dovoljna bez prihvaćanja tih poticaja od strane stanovništva (društva) prema kojem su usmjereni. Hrvatsko društvo bi se zasigurno razvijalo i bez njih, no na koji način? Hrvatski bi razvoj tada bio samostalniji, ali i znatno sporiji i teži. Naravno, bez obzira na smanjenu komunikaciju između društava ili država u srednjem vijeku, komunikacija je ipak postojala i teško je zamisliv u potpunosti autohtoni razvoj nekog društva, a pogotovo onoga koje se nalazi na geografskom položaju iznimno zahvalnom za komunikaciju s okolinim prostorom. Postojanje vanjskih utjecaja učinilo je razvoj hrvatskog društva utoliko lakšim što nije bilo potrebe da se kreće *ex nihil* već su strani društveni i politički odnosi mogli biti „preslikani“ na stanje u Hrvatskoj.

Utjecaji su, kao i većina komunikacija, bili usmjereni *prema* hrvatskom prostoru. Vrlo su rijetki primjeri kada su hrvatski prostori bili ishodište poticaja, a i tada je bilo riječi uglavnom o najbližem susjedstvu.

Vremenski raspon pristizanja utjecaja ne može biti točno određen ni ograničen. Bizantski utjecaj prisutan je tijekom većeg dijela srednjeg vijeka, ali je najčešće neizravan i slabijeg intenziteta. Franački je, pak, znatno kraćeg trajanja, ali zato mnogo intenzivniji od bizantskog. No samo bi se politički (i vojni) utjecaji mogli tako pobliže ograničiti. Oni drugačije naravi, društveni i kulturološki, nisu nužno vezani uz vojnu i političku prisutnost strane „sile“. Mogu se očitovati gotovo neprimjetnim pomacima koji unatoč svojoj nezamjetnosti imaju važnu ulogu u formiranju društva. Pokrštavanje, feudalizacija ili uspostava kraljevstva prevelike su društvene promjene da bi mogle biti izvedene u kratkom vremenu. Za takvo što potreban je niz malih akcija koje ne vrše „velike ličnosti“ i koje će tek nakon mnogo vremena pokazati konačan rezultat.

Pitanje kome je (rano) srednjovjekovna Hrvatska bila bliža – Bizantu ili Franačkoj –zapravo je pogrešno postavljeno. Odnosa s Istokom i sa Zapadom bilo je, tako da je na izoliranim primjerima teško (ako je uopće moguće) graditi veću sliku. Unutar jedne godine (879.) su se, primjerice, odnosi Hrvatske i Bizanta/Franačke izmijenili drastičnije nego u više desetljeća prije ili nakon te godine. Uzmemo li 878. ili početak 879. godine kao primjer, mogli bismo zaključiti da je Hrvatska bila snažno vezana uz Bizant i da „bizantska prisutnost na istočnoj jadranskoj obali“ postoji. Uzmemo li kao primjer drugu polovicu iste godine (879.) stanje se u potpunosti mijenja. Na vlast je došao novi knez koji je svoju vanjsko-političku aktivnost usmjerio prema Zapadu – traži blagoslov od pape a priznaje, iako samo nominalno, vrhovništvo franačkog cara. Ti su odnosi bili presloženi da bismo ih promatrali samo na temelju izoliranih činjenica.

Tražiti isključivo nečiju (političku) prisutnost na hrvatskom prostoru znači zanemariti sve one neposredne utjecaje koji nisu nužno vezani uz „prisutnost“, a ipak su uvelike doprinijeli razvoju i formiranju hrvatskog društva.

Na pogrešnom smo putu inzistiramo li na svrstavanju srednjovjekovne hrvatske države u interesnu, kulturnu ili drugu sferu Istočnoga ili Zapadnoga Carstva. Izvori upućuju da je utjecaja, kontakata, čak i ovisnosti bilo tokom cijeloga ranog srednjeg vijeka. Sva se njihova složenost ne može razumijeti ako se ograničimo na potrazi za čvrstim, bjelodanim dokazima o *utjecajima*. Nekad pod snažnijim bizantskim, nekad pod dominantno franačkim utjecajem – hrvatska ranosrednjevjekovna država je u proces razvoja morala uložiti velike vlastite napore. Bez obzira na bliskost i intenzitet kontakata koji su neopsorno postojali, izvanjski utjecaji pomogli su formirati opći razvojni smjer, pružili su inicijalne (i kasnije) poticaje, ali nipošto nisu jedini čimbenici koji su odlučili o razvoju hrvatske ranosrednjovjekovne države i društva.

IZVORI I LITERATURA

1. Izvori

DAI = Constantinus Porphyrogenetus. *O upravljanju carstvom*. Zagreb: August Cesarec: AGM, 1994.

Klaić, Nada. *Izvori za hrvatsku povijest do godine 1526.* Zagreb: Školska knjiga, 1972.

Toma Arhiđakon. *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*. Ur: predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić; povijesni komentar Mirjana Matijević – Sokol; studija *Toma Arhiđakon i njegovo djelo* Radoslav Katičić. Split: Književni krug Split, 2003.

2. Literatura

Ančić, Mladen. *Hrvatska u karolinško doba*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2001.

Ančić, Mladen. „From Caroligian Official to Croatia Ruler – the Croats and the Caroligian empire in the first half of the ninth century." *Hortus artium medievalium* 3 (1997): 7-13.

Ančić, Mladen. „The waning of the empire: the disintegration of Byzantine rule on the Eastern Adriatic in the 9th century." *Hortus artius medievalium* 4 (1998): 15-24.

Badurina, Anđelko. „Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka." *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 16 (1992): 7-9.

Budak, Neven. „Croats between Franks and Byzantium." *Hortus artium medievalium* 3(1997): 15-22.

Budak-Raukar 2006 = Budak, Neven – Raukar, Tomislav. *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.

Ferluga, Jadran. *Vizantiska uprava u Dalmaciji*. Beograd: Naučno delo, 1957.

Goldstein 1992 =Goldstein, Ivo. *Bizant na Jadranu: Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.* Zagreb: Biblioteka Latina et Graeca: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1992.

Goldstein, Ivo. *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*. Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest, 2003.

Goldstein 1995 = Goldstein, Ivo. *Hrvatski rani srednji vijek*. Zagreb: Novi liber: Zavod za hrvatsku povijest Filofofskog fakulteta, 1995.

Goldstein, Ivo. „O naravi bizantske prisutnosti na istočnojadranskoj obali 6.-12. stoljeća. *Radovi zavoda za hrvatsku povijest* 24 (1991): 5-13.

Goldstein, Ivo. „Uloga Bizanta u procesu etnogeneze Hrvata u 9. stoljeću." U: *Etnogeneza Hrvata*. Ur: Neven Budak. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1995., 505-510.

Goldstein, Ivo. „Between Byzantium, Venice and Central Europe." U: *Croatia in the early middle ages: a cultural survey*. Ur: Ivan Supičić. London: Philip Wilson Publishers; Zagreb: AGM, 1999., 169-180.

Jakšić, Nikola, ur. *Hrvati i Karolinzi*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000.

Katić, Lovre. *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira*. Zagreb: Bogoslovska smotra, 1932

Klaić 1990 = Klaić, Nada. *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*. Zagreb. Globus, 1990.

Margetić, Lujo. „Branimirov natpis iz 888. i međunarodni položaj Hrvatske". *ZPFZ*, 40 (1990): 17-30.

Margetić, Lujo. „Najnovija literatura o tzv. seobi Hrvata. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 40 (2002): 77-128.

Margetić, Lujo. „O nekim pitanjima Rižanskog placita." *Zbornik pravnog fakulteta u Zagrebu* 43(1993): 407-438.

Margetić, Lujo. „Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata." *Zbornik historijskog zavoda* 8 (1977)

Ostrogorski, Georgije. *Povijest Bizanta: 324. – 1453.* Zagreb: Golden marketing, 2002.

Raukar 1997 = Raukar, Tomislav. *Hrvatsko srednjevjekovlje.* Zagreb: Školska knjiga, 1997.

Šišić 1975 = Šišić, Ferdo. *Pregled povijesti hrvatskog naroda.* Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1975.

Wolfram, Herwig. „Slavic princes in the Carolingian marches of Bavaria." *Hortus artium medievalium* 8 (2002): 205-208.

Croatia between Byzantium and the Frankish empire

Summary

This paper shows the different relationships Croatia had with these two early medieval empires. It examines the different roles Byzantium and the Frankish empire had in the settling of the Slavs (Croats) along the Adriatic coast; their role in the formation of the first political communities; the conflicts between the two empires and the division of the "spheres of interest" which ensued; the subordination of the Croats to one side or the other and the strengthening of the princes (kneževi) in Croatia; cultural influences arriving in the area as the Christianization or the spreading of literacy, influences on architecture; the creation of new social systems (the detachment of the aristocracy and the formation of a feudal community). The problems pointed out range from simple ones concerning the affiliation to one side or the other, to deeper questions concerning political, economic and social interaction. This work also has a survey of prior relevant works concerning this subject and theories on the relationships Croats had with the Franks and Byzantium.

Keywords: Byzantine empire, Frankish empire, Croatian state, Eastern-Adriatic coast, influences, early Middle Ages.

PRO TEMPORE
ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI

Pro tempore
Časopis studenata povijesti
Godina V, broj 5, Zagreb, 2008.

Glavni i odgovorni urednik
Tomislav Bali

Uredništvo
Tomislav Bali, Mladen Medved, Nikolina Sarić, Tomislav Šušak

Dizajn i priprema za tisak
Andrija Ražnatović

Lektura i korektura
Krunoslava Papirović

Prijevodi sažetaka na engleski jezik
Mladen Medved, Tomislav Šušak

Izdavač
ISHA Zagreb – Klub studenata povijesti

Tisak
Mediaprint-tiskara Hrastić, Zagreb

Naklada
Tiskano u 250 primjeraka

 Izdavanje časopisa ostvareno je uz novčanu potporu Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Podravka d.d. Koprivnica i Raiffeisen BANK Austria d.d. Zagreb. Časopis je besplatan.

Adresa uredništva:
ISHA Zagreb – Klub studenata povijesti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

E-mail:
urednik.protempore@gmail.com